

ՄԵԾ Ի ԴԵԱԼԻՍՏԸ

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

(Գրեամսեի նկարով)

II
326

11
326

487

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ	ՄԱՏԵՆՈՒԹՅԱՆ ԲԻՒՐՆԱԿ	29 MAR 2013
	ԲԻՒ	
	ՄԻՈՒԹԵԱՆ	

ՄԵԾ Ի ԴԵԱԼԻՍԵ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՐԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

(Ձ. ԴԸ ԳՐԷՍԱՆՍԵԻ ՆԿԱՐՈՎ)

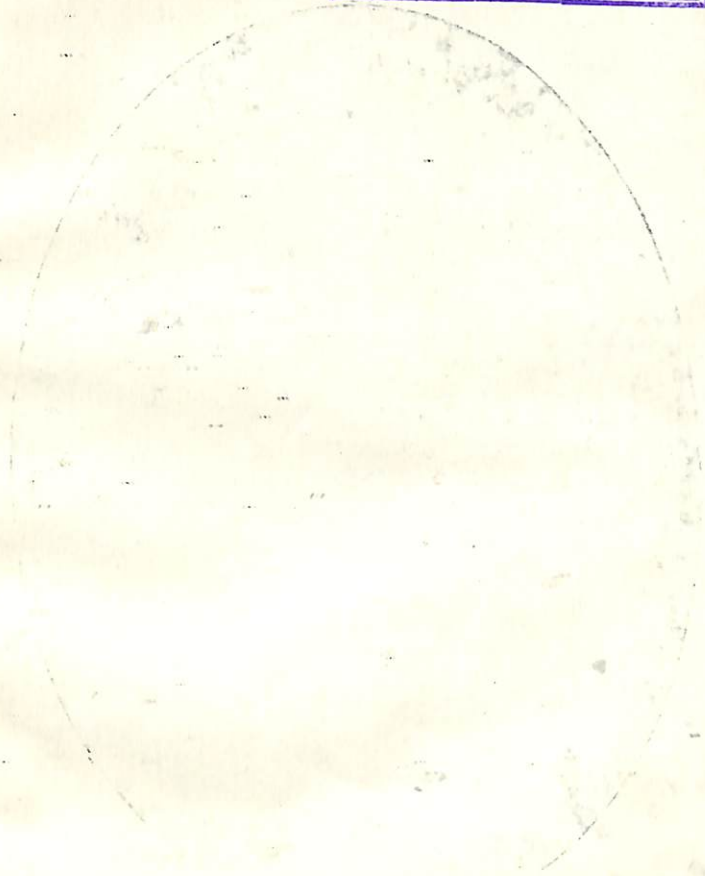

Հրատ. 1914

Արթուր ժող. Գրազանաւանցի

1914
Կ. ԳՈՒԻՏ

ԳՐԱԳՐԱՆ	ՄԱՏԵՆԱԳՈՐԾՆ	Ս
	ԹԻԻ	ՈՒՅ
	ՄԻՈՒԹԵԱՆ	

ԳՐԱԳՐԱՆ
 ԳՐԱԳՐԱՆ
 ԳՐԱԳՐԱՆ

11-326912

II
326

Ֆ. ՏՐ ՊՐԷՍՆՆՍԷ

ՄԵԾ ԻԴԷԱԼԻՍՏ

Զապրեց, այլ երազեց

I

Յունուար 22ին Ճրանսիան հողի մէջ դրեց իր մտքի, իր խղճի, իր փառքի մի կտորը: Վաթսունամեայ մարմնի մէջ թագնուած՝ յաւէտ երիտասարդ հոգին էր, որ զնաց հանգիստ առնելու Մօնպառնասի սգաւոր հողաբաժնի մէջ...

Տաւներկու տարի կայ, որ առաջին անգամ Ճրանսիա դր Պրէսանսէն տեսնելու հաճոյքն ունեցայ: Յետոյ՝ շատ անգամներ առիթը և հարկը ներկայացաւ դիմելու նրա խորհրդին ու աջակցութեան, միշտ նոյն ինդրով, միշտ նոյն ցաւի համար — ցաւը մեր տանջուած ժողովրդի: Վերջին անգամ, 1911ին էր, որ բարեկամներով զնացինք յարգանք մատուցանելու մեծ քաղաքացուն, իր անկաշառ ու անխոնջ աջակցութեան համար, որ գրչով ու խօսքով բերում էր Արեւելքի հալածական ժողովուրդներին:

Եւ միշտ նոյնն էր նա:

Բաղմած իր տոհմական բազկաթուռի վրայ, Պօր-Րուայտի փոքրիկ բակի պարզ տնակի մէջ, շրջապատուած մի քանի համեստ ծառերով, բայց մանաւանդ իր սիրահար գրքերի ու թերթերի ահագին կոյտերով — նա երազում էր: Երազում էր անձանօթ մարդոց, անձանօթ ժողովուրդների, անձանօթ ցաւերի համար.— Երբեմն նրա զգայուն միտքը պտտում էր Մակեդոնական լեռների վրայ, ուր տասը տարի առաջ ահաւոք տեսարաններն էին օրուան «նորութիւնները». երբեմն նա փոխադրում էր իր միտքն ու սիրտը Հայկական Բարձրաւանդակը, որը սիրեց ու գգուեց զգայուն իր հոգու ամբողջ թափով. երբեմն Լեհական վիշտը եղաւ նրա սրտի ասուպանքը, և երբեմն էլ «խաղաղութեան մէջ ըմբոստ» Ֆինլանդիան էր, որ փոթորկեց նրա զրիչը Եօրեպէսի էջերի մէջ, միշտ մնալով հաւատարիմ ու անկեղծ երգիչը Ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան, անզրդուելի զինուորը և հարազատ սպասաւորը միջազգային լաւագոյն գաղափարին— Սօցիալիզմին, և մանաւանդ բոլոր երկրների աշխատաւորներին, որոնց տառապանքի իմաստասէրն էր նա իր քաղաքական դաւանանքով, մտածողի ու գրողի իր անսահման հաւատով:

Մանկութեան ու պատանեկութեան օրերին միայն նա պատկանեց իր ընտանիքին, ու իւրայններին վերադարձաւ մահւամբ,— նրա աճիւնը պիտի հանգստանայ Շատիյօնի տոհմական դամբարանին մէջ: Այս երկու ծայրերից դուրս, Պրէսոնսէի ամբողջ կեանքը արտաընտանեկան էր, նուիրած տանջուածների ու հալածուածների բիւրանդամ ընտանիքին:

Մտերիմ գաղափարակիրների հետ խիչ նա շատ քիչ էր խօսում իր ընտանեկան անցեալի մասին, մինչ ուրիշները նմանօրինակ մի ծագում պատանդանս պիտի դարձնէին անյազ գովքի: Հայրը, Էտմօն սը Պրէսանսէ—հանրապետական, սենատոր, գալվինիստ, յայտնի պատէօր և հեղինակ շատ գրքերի, մտերիմ բարեկամն էր Գիգօի և Թիէռի: Մայրը, Օր. Է իս Դիւպլիսի Քուրէ, Շվեյցարուհի, օժտուած գրողի ձիրքով ու Շվեյցարական ազատաշունչ բանաստեղծուհիի ոգով, նոյնպէս հեղինակ մի քանի գրուածքների: Նրանց զաւակը ծնվեց 1853ին, և նոյսնից ժառանգեց անւան հետ միասին, մտաւորական կենցաղի սէրն ու խորհողի ձգտումը: Կօնսօրսէի Լիցէոնի աշակերտը, Պրէսանսէ գրաւեց ընդհանուր ուշադրութիւն իր

ձիրքերով: Լեզուների մէջ նոյնքան ընդունակ էր, որքան պատմութեան, ու գրականութեան նոյնքան սիրահար, որքան և մաթեմատիկային: Դասական գրականութիւնը նրա զառանցանքն էր: 1870ի պատերազմին, երբ նա հազիւ 18 տարեկան զինուորազրովեց հայրենիքի պաշտպանութեան և գերի ընկաւ թշնամու ձեռքը, մի օր նրան գտան խորասուզված Հերոզօտի ընթերցանութեան մէջ. դասական հին հեղինակի շունչով էր ուղում նա մոռանալ դաժան իրականութեան դառնութիւնը...

Պատերազմից յետոյ՝ վերադառնալով ընդհատուած ուսման, Պրէսանսէ աւարտեց իրաւաբանութիւնը ու կրթական նախարարութեան մէջ շատ կարճ պաշտօնավարելուց յետոյ, անցաւ դիւանագիտական ասպարէզը, — ամենամայրմարը իր մտայնութեան ու ձգտումների համար: 1880ին առաջին քարտուղար Պոլսի դեսպանատան մէջ, 1881ին նոյն պաշտօնով Վաչինկդօն, յաջորդ տարին, 1882ին նա նետեց իրանից դիւանագետի ծանր վերարկուն ու մտաւ ասպարէզը քաղաքական գործունէութեան, գրչով ու խօսքով...

III

Երկու մարդ չը կար Պրէսանսէի մէջ, սովորական այս աշխարհի վրայ — մարդը խօսքի, և մարդը գործի: Մի էր նա: Տիպար քաղաքացի, այս բառի բարձր ու սրբազան մտքով: Զաւակ շատ բարձրադիր ընտանիքի, ծնողներից ժառանգած բաւական հարստութիւն, նա կեանքի սանդուխների վրայ թողեց ամէն ինչ. մոռացաւ իր ծագումը և եղաւ ժողովրդի սպասաւոր, ձեռքին բռնած գաղափարի ու քարոզի վառ ճրագը: Զօգտուեց անձնական հաճոյքների համար՝ իր ժառանգած հարստութիւնից, և վերջին մնացորդը՝ մօտ 50 հազար ֆրանք նուէրեց Ֆրանսիական Ընկերվարութեան մեծ օրգանին, Իւմանիքիին, իբրեւ մէկը նրա հիմնադիրներից, և յիսուն տարեկան հասակին մէջ, մարմնով էլ տկար, մնաց առանց դրամական միջոցների, առանց հաստատուն եկամուտի: Միջոց միայն պահեց իրան — գրիչը, որ շարժում էր օրն ի բուն, և խօսքը, որ հոսում էր անդադար, և մանաւանդ իր յարաճուն ամբարը — միտքը, որ իր գլխաւոր հաճոյքն էր և հպարտութիւնը, և եթէ կամենաք՝ միակ փառասիրութիւնը, ներքին, ներարժէք փառասիրութիւնը, որ ազնուագոյնն է բոլոր փա-

ուստիբուրժուաներից, եթէ միայն այդ անունը կարելի է տալ անհատի ու գործողի բնածին արժանիքին...

Ու ամբողջ քսան տարի, իր համեստ բնակարանի մէջ, միապաղաղ ու դրօշմուած ծնողական հին յոյզերով, Պրէսանսէ այլ հաճոյք չունեցաւ, բայց եթէ երազի ու աշխատանքի հաճոյքը: Մօր մահից յետոյ, որին սիրում էր վիպական քնքշութեամբ, նա մնաց մեն-մենակ զառամեալ աղախնի հետ, որ միակ կենդանի վերջիչունն էր անհետացած սիրասուն մօր, տոհմական այլ համեստ յիշատակարանների հետ, որոնք կախուած պատերից, իբրև նկար, և դրուած հին սեղանների վրայ, իբրև զարդեր, հանգստութեան հազուադիւր թափերին, թերեւս, տոնում էին Մաքի Մշակը դէպի իր մանկութեան հեռաւոր տարիները, դէպի այն անհոգ օրեր, երբ հարուստ ու ազնուական ընտանիքի ծոցի մէջ չէր էլ երեւակայում թէ հոգեկան ինչ դառնութիւններ են սպասում իրան համալխարհային մեծ ցաւի Պանթէօնի մէջ, այն փշոտ ճանապարհին, որով պէտք է անցնել՝ դժբաղդներին ծառայելու համար:

Համեստ մի ճաշարան, շատ համեստ մի ընդունարան, և վերի յարկի վրայ իր խորհրդաւոր աշխատանոցը, բոլորն էլ կեն-

դանի վկայ, որ այդ խորանի մէջ ապրողը չէ վայելում ո՛չ խորտիկներ, ոչ ժամանցի գինովցնող վայրկեաններ, և ոչ էլ ապագայ հանգստութեան փայփայուն ծրագիրներ: Բոլորովին հակառակը: Այնքան միայն կար, որով կարողանար հանգստացնել իր յոգնած, սիրուն զլուխը, և տաքացնէր իր բոյնը, մտածողի այդ համեստ անկիւնը:

Ութ տարի: 1902—1910, նա Լիօնի շրջանի պատգամաւոր եղաւ Պարլամէնտի մէջ, բայց իր ամսականի մեծ մասը ծառայում էր կարօտ բարեկամներին ու քարտուղարներին: Եւ երբ, ի մեծ նախատինք Լիօնի շրջանի, 1910ին նա անկարող եղաւ վերընտրուելու, և ստիպուած՝ ծանր հիւանդութեան պատճառով՝ երկար ամիսներ անկողնին ծառայեց, Պրէսանսէ, գրչի և մաքի այդ հսկան մնաց առանց միջոցների, առանց համեստ ապրուստն իսկ ապահովող եկամուտների: Նա վաղուց հեռացել էր Թաքից, որի առաջնորդող-քաղաքական յօդուածները 16 տարիներ նրա անմասն գրչի պատուին էին, և որից նա ապահով եկամուտ ունէր: Ու ստիպուած էր գրել Լոնդոնի կամ Վիէննայի կարեւոր թերթերի մէջ, որովհետեւ Պարլիզի մեծ ու հարուստ թերթերը, Մասկէն, Ժուռնալ, էֆօ դը Պարի չէին ըն-

դռնում և չէին էլ կարող արժանանալ
ընդունելու Պրէսանտէի՝ համոզուած ու
գունաւոր սօցիալիստի գրուածքները: Իսկ
միւս թերթերը, մանաւանդ կուսակցա-
կան, նոյնիսկ իր հիմնածը, ինչպէս Ի-
մանթրե, անկարող էին ապահովել նրա աշ-
խատանքը, միջոցների անձկութեան պատ-
ճառով: Եղած միջոցներն էլ վաւելում
էին աւելի ճարպիկները: . . . Եւ նա ստիպ-
ուած էր գրել օտար թերթերի մէջ, բա-
ւական ծանր և գուցէ դառն պայմանների
տակ . . .

—Il faut que je gagne ma vie . . .

Այս տխուր խօսքերը արտասանեց նա
մեր վերջին տեսակցութեան ժամանակ,
աչքերը կիսախուփ, ըստ սովորականին,
առանց ատելութեան դէպի իր շատ բա-
րեկամները, որոնք նրա «ոտքի տակից
գորգ էին քաշում», և առանց ունէ հե-
ռաւոր ակնարկի այն ահագին աշխատան-
քին համար, որ նա գործ էր դնում յօ-
գուտ հայ դատի, և նրան նուիրուած օր-
գանների, ինչպէս Պրօ Արմենիա, Պեօպլ
դ'Օրիան . . .

Եւ մենք Հայերս, այնքան սիրահար
օտարի աջակցութեան և աշխատանքին,
երբեք չկարողացանք գէթ մի չնչին աբ-
տայայտութեամբ թեթեւացնել Մեծ Քա-
ղաքայու դրամական վերջին դառնու-

թիւնները: Պրէսանտէ չստացաւ Հայերից
և ո՛չ մի սանտիմ: Վերջին տարին քանի
մը բարեկամներ փորձեցին յիշեցնել քաղ-
քենի Հայերին այդ տարրական պարտա-
կանութիւնը, բայց դեռ գործնական ոչինչ
չեղած, անս աշխատաւորը գերեզման ի-
ջաւ . . .

IV

Իր անակից դուրս, գրասեղանի այդ
խաղաղ աշխատաւորը՝ անվէճեր էր ինչպէս
սուրճ: Դրէյֆուսի դատի անմոռաց օրե-
րին, երբ Ֆրանսիական շօվինիզմը և զին-
ուորական ամբարտաւանութիւնը որոտում
էին ամբողջ աշխարհի ականջին, նա էլ,
իբրև մէկ անդամը փառաւոր գումար-
տակի, Զօլայի, Սնատու Գրանսի, Կլէման-
սօի, Շէրէր Կէստնէրի, Բէրնար Լազարի,
Քիլիարի, Օկտավ Միրբօի և ուրիշների հետ
նետուեց ներազգային մեծ կուռի մէջ ու
կանգնեց ամբոխավար ցատումի հանդէպ:

Ո՛վ կարող էր երեւակայել որ այդ ծե-
րունին, մաշուած տարիքից առաջ, ար-
դէն սպիտակահեր, կարող է ա դքան
սուրճ, եռանդ ու կամք կրել իր գիրքցած
ու տկար մարմնի մէջ: Զեռք ձեռքի
տուած իր երիտասարդ, սիրեցեալ բարե-
կամին, Պիէր Քիլեարին, նա թափանցեց

Ֆրանսիական գաւառը, ու կանգնեց ճակատ առ ճակատ թշնամիների դէմ, — թշնամիները արդարութեան ու Սատանայի-կղզու անմեղ կալանաւորի: Որքան սպառնալիքներ, քանի՛ քանի հարուածներ, ու որքան անաւոր բռունցքներ: Դաւեցին նրա քարոզի, նրա գործի դէմ, դաւեցին նոյն իսկ նրա կեանքի դէմ: Սվիյնոն՝ կատաղած հակառակորդները քիչ մնաց գետի մէջ խեղդամահ պիտի անէին նրան: Սակայն ոչինչ կանգնեցրեց նրա մտարշաւը: Նա մնաց անյողբող: Սառնասիրտ վտանգի հանդէպ, բարիօրէն արհամարհող սպառնալիքը, անտարբեր քաղաքական բոլոր բամբասանքների դիմաց — նա անցաւ քաղաքից քաղաք, Տուրուզից Սվիյնոն, Օրլէանից Պարիզ, դաւառից դաւառ, ուր տեսաւ «վայրենի մարդը», կամ ինչպէս ինքն ասաց՝ «մահը մօտիկից», բայց չընկրկեց ու իր անաչին պայքարով եղաւ արդարութեան յաղթանակի մեծագոյն վարպետներից մէկը: «Ճշմարտութիւնը կը քայէ և ոչինչ կարող է կանգնեցնել նրան».— և Պրէստնսէ արդարացրեց Մեծ Գրողի այդ պատգամը, հերոսին վայել ստանութեամբ, կամ ինչպէս ասաց Անատոլ Ֆրանս՝ Il affrontait le péril en souriant...

Եւ մեզ էլ այդ էր քարոզում:
«Ճակատեցէք վտանգներին՝ ժպիտով»: Ու հայկական ողբերգութեան ծանրագոյն օրերին, ինչպէս և յոսիւրի հաղուադիւտ ժամերին, միշտ նոյն հաւատով, նոյն եռանդով, նոյն բարեկամութեամբ կրկնում էր:

— «Ճակատեցէք վտանգին, պայքարեցէք յոյսով»...

Ամբողջ քսան տարի նա զգաց Հայութեան ցաւերը: Պոլիս եղած միջոցին, իբրեւ քարտուղար Ֆրանսիական դեսպանութեան, իրան յատուկ նրբամտութեամբ ճանաչեց Թիւրքիան, տեսաւ սեւ ըէժիմի վտանգը, և մանաւանդ նախադգաց հայկական ազատամարտի արժէքը, ու Պարիզ դարձած՝ մտաւ այն խումբի մէջ, որը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում, Հայկական Դատի առաջապահը եղաւ: Իբրեւ գործօն անդամ «Հայ-Ֆրանսիական կօմիտէի», որ պայքարեց ամբողջ տասն տարի, իբրեւ մէկը Պրօ Արմենիայի ղեկավար ոյժերից, և անձնական բարեկամ Քիչեարի, որի հետ աշխատեց 13 տարի, 1913ին էլ իբրեւ տնօրէն հայանոյսատ օրգանի: Պրէստնսէ, թէ՛ մամուլի մէջ, սկսած Թանից մինչեւ Իւմանիթէ, թէ՛ Պարլամէնտական բեմի վրայ, որպէս նախագահ «Մարդկային Իրաւունքների Լիգ»ի և որպէս ատենախօս —

եղաւ մեր դատի դրօշակիրը, պաշտպանը
և հանրային խղճի խթանողը: Նրա դա-
սական ճառերը Բուրբոնեան պարտի
բեմից՝ Արեւելքի, Թիւրքիայի և Հա-
յաստանի մասին, միշտ լսուեցան ան-
սահման պատկառանքով:

Իր քաղաքական թշնամիներն անգամ,
սկսած Բրիտնից և Դելկասէից, խոստո-
վանեցին յաճախ՝ որ նրա հեռացումով,
Ֆրանսիական Պարլամէնտը զրկուեց հե-
զինակաւոր արեւելագէտից: Նա կենդանի
բառարան ու վստահելի ուղեցոյց էր այն
բոլորի, որ վերաբերում էր օսմանեան
կոյտրութեան.—Պրէստանէ լոկ համակրող
չէր, այլ գիտցող, ոչ միայն սիրող՝ այլ և
ուսումնասիրող:

V

Եւ կ'իրթար միշտ, անարտունջ, ու
պատրաստակամ, ուր նրան կը կանչէր
հայ ցաւը: Լոնդոն գնաց, երբ հայասէր-
ների ժողով կար: Բրիւսսէլ անցաւ, երբ
պէտք էր, Միջազգային ժողովի անու-
նից բողոքել Համիդեան ոճիրների դէմ:
Պարիզի մէջ, բոլոր ժողովներին՝ ուժ-
գին պայքարողն էր միշտ և ամէնքի հետ:
Գնաց Վիեննա: Գնաց Ժընէվ, որքան
անդամ պէտք եղաւ, որքան անգամ

կանչուեցաւ, լինի Դրօշակի խմբագրու-
թեան, լինի «Եւրոպայի Հայ Ուսանողա-
կան Միութեան» կողմից:

1902ին էր. Հայկական ցաւերի մռայլ
օրերին, երբ Համիդ տիրական էր, Եւրո-
պան՝ անտարբեր և Հայութիւնը՝ յոռետես:
Ժընէվի մէջ ծրագրուեց կաղամկերպել եւ-
րոպական գլխաւոր կենտրոնների մէջ
հրապարակային մեծ միտինգներ, արթնցը-
նելու յոռետեսների յոյժն ու թշնամիների
խիղճը: Մեծագոյն ժողովներից մէկը տեղի
ունեցաւ Ժընէվ, նախագահութեամբ այն
սքանչելի քաղաքացու, որ Ժօրթ Ֆալօնն
էր, նախագահը Ժընէվի Հանրապետու-
թեան, և որի այդ օրուան ճառը՝ նախա-
մահեան վերջին ճառը եղաւ տալանդաւոր
հռետորի բերանում: Մտածող ու զգացող
Ժընէվը ամբողջովին եկած էր լսելու մե-
ծանուն պաշտպանը ճնշուած ժողովրդի:

Եւ երբ հսկայ սրահի մէջ, ծովածաւայ
բազմութեան առջև Հայկական Տանջանքի
պատկերը վարպետի լեզուով տալուց յե-
տոյ, Պրէստանէ անցաւ քաջակերութեան, և
բռնութեան անկրան մերձաւոր յոյսերին,
սրահը երերաց այն յոյզով և ցասումով,
որոնք գաղանիքն ունին դարազրուխ կազ-
մելու մարդոց մտածմունքի և յոյսերի
մէջ: Այդ օրուանից մասնաւանդ Հէլվետիան
եղաւ սիրահար Հայ Դատին: Ու այն շա-

բաժը կոչուեցաւ «Հայկական շաբաթ»,
այնքան մեծ էր տպաւորութիւնը...:

Ու այդ հսկայ տպաւորութիւնը թու-
լացնելու նպատակով էր որ ժընէլի
Թիւրքաց հիւպատոսը, միւս օրն իսկ,
գաղտնի ժողով կազմեց Թիւրք և... յոյն
մի քանի (բարեբաղդարար՝ մի քանի) ու-
սանողներից, ու նրանց խաբելով, իրրեւ
բողոք միտինգի դէմ, հաւատարմութեան
հեռագիր ուղարկեց Համիլին, և շքանշան
ու թոշակ առաջարկեց ուսանողութիւնը
վարկաբեկող այդ սքանչելի խմբակի հա-
մար...

— Մի երկբայէք, սոսց մեծանուն հա-
յասէրը, շատ չի անցնի, և ազատութեան
բողոքին կը միանան Թիւրքերը ևս, բայց
մանաւանդ Թիւրք երիտասարդները, որ-
պէս զի օսմանեան բոլոր դիմադիր տար-
րերի համերաշխութեան մէջ խեղդուի
համիդական շունչը...

Ու երբ, 1907ի վերջը, Պարիզի մէջ կա-
յացաւ օսմանեան դիմադիր տարրերի Հա-
մաժողովը, ուր կողք կողքի նստեցին
Թիւրք, հայ, ալբան և մակեդոնացի ոչ-
ժերի ներկայացուցիչները, Պրէսանսէ պա-
տանեկան խանդավառութեամբ ողջունեց
այդ միագործակցութիւնը, իբրև նախա-
նշան մօտաւոր յաղթանակի...

Եւ նա տեսաւ այդ:

Արծուի աչքերով հետեւեց նա այս հա-
մագործակցութեան ու աղբերի համե-
րաշխութեան: «Թիւրքիայի փրկութիւնը
ազգերի մերձեցման մէջն է, և ոչ թէ
երկաթուղային մենաշնորհները», սաւում էր
նա ցաւով ու հեզութեամբ: Եւ երբ—յե-
զափոխութեան «մեղրամսից» յետոյ, Բաբ-
Ալիի մէջ ծայր տուեցին ներքին գար-
ծերի նախարար Հազգը բէյի, — յետոյ
Հազգը փաշայի— հակահայկական ձեռ-
նարկները, Պրէսանսէն, իր հեռագրի
մէջ, որ ուղարկեց Պոլիս, Պիէր Բիշեարին
ի պատիւ սարքած ճաշասեղանի առէթով,
այս գուշակութիւնը արաւ.

«Երիտասարդ Թիւրքերը վտանգում
« են յեղափոխութեան գործը: Առանց ազ-
« գերի մերձեցման և համերաշխութեան՝
« Թիւրքիան չէ կարող ապրի: Աղաչում
« եմ բոլորին՝ անտես չառնել իմ այս
« խօսքերը... »:

Շատ քիչերը, աւա՛ղ, լսեցին այս խոր-
հուրդը, և Պրէսանսէն վերջին տարիները,
ըրտի անուն տիրութեամբ տեսաւ
թէ որքան ճշմարիտ էր իր գուշակու-
թիւնը.— շատ անգամ դրեց այս մասին,
Թիւրք գործողներին յաճախ այդ խոր-
հուրդը առեց Պարիզի մէջ, ամէն առի-
թով ներշնչումներ արեց, — սակայն ա-
ռանց լսելի լինելու...

Բարեկամը ճանաչող չեղաւ...

11-32694

VI

Աշխատանքի սիրահար էր նա: Բայց յամառ աշխատանքի վրայ թագաւորում էր մեծ տաղանդ, վիթխարի մի ուղեղ, որ ինքն իսկ ահագին մատենադարան էր: Փիլիսոփայող ու ուսումնասիրող, նա խորապէս թափանցում էր երեւոյթներն ու դէպքերը: Տէր էր անսովոր յիշողութեան: Իր գրուածքները և ասեմախօսութիւնները՝ լի անվերջ փաստերով, թիւերով և անուններով, շատերին կարծել էին սալիս թէ Պրէսանսէն այս բոլորը պատրաստելիս, դիմում էր իր գրադարանին կամ բառարաններին: Բոլորովին ոչ: 1900-ին, Շվէյցարիա ճամբորդելիս, նա շարունակում էր ամէն օր ուղարկել թանկին, խմբագրական-քաղաքական հրատալի յօդուածներ, հիմնաւորուած անվերջ թիւերով, անուններով ու պատմական փաստերով, և այդ բոլորը նա գրում էր առանց գրքերի ու բառարանների, յաճախ վազօնի մէջ, կամ պատահական հիւրանոցի սենեակում, ապաւինած իր գիտութեան ու յիշողութեան:

Հայկական կեանքի մէջ եւս լայն հիմնութիւն ունէր, և քաջածանօթ էր Հայոց պատմութեան, Հայոց նոր կեանքին և այդ կեանքի աննշան մանրամասներին իսկ:

Մի օր, 1907ին, Խրիմեանի մահուան առիթով, խօսք եղաւ, Պրէսանսէի ներկայութեամբ, Կաթողիկոսական ընտրութեան մասին: Մեր հայրենակիցներից մէկը, վստահ իր հմտութեան, յայտնեց՝ որ ընտրութեան պիտի մասնակցին Ռուսաստանի հինգ թեմերի աշխարհական պատգամաւորներ:

— Հինգ չէ, այլ վեց, նկատեց ձերունին, դուք Ռուսաստան վեց թեմ ունիք:

Մի ուրիշ անգամ, 1904ին, Սասունի դէպքերի ժամանակ, խօսք անցաւ Հայկական Ազատավարի գիւղերի մասին: Երբ արտասանուեց Սպաղանք անունը, մէկը Հայերից, անախորժ սխալմունքով աւելացրեց.

— Այդ վայրը՝ Պարսկաստանի մէջ է:

— Ձեր ասածը, նկատեց Պրէսանսէ համեստօրէն, Սպահանն է, իսկ Սպաղանքը գիւղ է, Սասունի մէջ . . .

Այդ հեղինակաւոր մեծութեան հետ միասին, Մտքի Հսկան վերին աստի ճանի քնքոյշ էր դէպի դիմացինը, կը լըսէր սիրով, ուշադրութեամբ, յարգանքով: Նա ոչ միայն ուսուցանում էր աշակերտին, այլ և ուսանում էր նրանից:

Քաղաքավարի դէպի մարդիկ, նա դառնում էր անողոք ու կատաղի, նոյն իսկ բարեկամի հանդէպ, երբ նկատէր բա-

րոյական շեղում կամ դասալքութիւն : Խղճի բիւրեղացումն էր նա, եւ տանել չէք կարող սիրուն խօսքերով վարագորուած ազեղութիւնները : Ու ոչ ոք այնքան խիստ չէր դէպի Ֆրանսիական սօցիալիստների պակասութիւնները, որքան նա . ոչ ոք այնքան թոյնով չէր խօսում դասալիքների մասին, որքան նա, լինէր այդ աննշան մի քաղաքացի թէ՛ մեծանուն՝ ինչպէս Բրիան կամ Միլլրան :

Երբ Միլլրան, նախարար եղած միջոցին, հակառակ իր ընկերավարական անցեալին, Յարից շքանշան ընդունեց, և շատ մարդակերպներ «նախանձով» խօսեցին այդ décorationի մասին, Պրէսանսէ վշտացած ու ցասկոտ բացականչեց .

— Il a reçu un crachat dans sa poitrine...

Ու այդ խօսքը պտոյտ գործեց ամբողջ մտաւորական Պարիզի մէջ, Պարլամենտից մինչեւ էլիզէ...

Մի այլ դէպք :

Լոնտոնի մէջ նշանակուած էր Օամանեան Կայսրութեան բարեկամների ժողով : Կանչուած էր և՛ Պրէսանսէ, Պարիզից : Ներկայ էր նոյնպէս և մի ծանօթ թիւրք գործիչ, բարեկամ Պրէսանսէի, որ յետոյ՝ Սահմանադրութեան օրով, շատ կարեւոր պաշտօն ունեցաւ Պոլիս : Երբ խօսոււմ էին Համիրդը սանձելու միջոցների մասին, ժողովը այն կարծիքը պաշտպանեց՝ թէ Եւրոպան պէտք է միջամտէ և սանձէ Ռճրագործի բաղուկը :

Թիւրք գործիչը, ազգայնամոլ ու անհեռատես, եղաւ յայտարարեց որ՝ եթէ Լեւոպան միջամտէ, այն ժամանակ Համիրդ իրաւունք ունի նոր ջարդ կազմելու...

— Պարո՛ն, այստեղ պատուաւոր մարդիկ են նստած, որոտաց Պրէսանսէ. ձեր տեղը՝ ահա, — ու ցոյց տուեց դուռը...

Ու ամէն անգամ երբ կը յիշէր այդ դէպքը, պատուական ձերունին կ'աւելցնէր թախիծով՝

— Այդպիսի ղեկավարներով Թուրքիան չի փրկուի...

Եւ նա սրտամորմոք վիշտը ունեցաւ տեսնելու կործանումը դարեւոր կայսրութեան, որ կարող էր փրկվել սահմանադրական սկզբունքների արդար ու տեւական գործողութեամբ...

VII

Մինչ իր դասընկերները, շատերը իր տարեկիցներից, առանց իր տաղանդի ու կապերի, բարձրացան կեանքի սանդուղիներով դէպի նախարարական պաշտօն, դէպի Ոսկի Հորթը, դէպի ախտղոս ու շքանշաններ — նա, բոլորովին այլ ճամբայ բռնեց . խղեց իր կապերը «աթոռների» ու «տաք անկիւնների» հետ, հրաժարուեց այն բոլորից, ինչ ընկերալին արդի կազմն է տալիս, Իրէյֆուսական պայքարի յուզումնալից օրերին՝ յոտ դարձրեց «Լէժիօն ա'Օնէօր»ի ասպետի իրաւունքը, և հազիւ մի քանի տարի դիւանագիտական ասպա-

րէզի մէջ մնալուց յետոյ թօթափեց բոլոր պաշտօնների փոշին, ու զինուոր գրուեց Գաղափարին:

Նրա բեմը-- հանրային գործը եղաւ. նրա զէնքը-- իր գրիչը. նրա փառքը-- իր նուաճումները: Բայց մանաւանդ իր անկաշառ շիտակութիւնը, որին նա հաւատարիմ մնաց նոյնիսկ քաղաքական ասպարէզի վրայ, այնքան զայթակղիչ ու այնքան սայթաքուն...

Ուրիշները փոքր պաշտօններից մեծին հասան: Նա ձգեց բոլոր պաշտօնները: Իր ժամանակակիցները փոքր աներից անցան դղեակներ: Նա դղեակից անցաւ Պորժուայալի համեստ տնակը: Տւեց, բայց երբէք չը ստացաւ: Եւ կռթնած իր ներքին ոյժին, տաղանդին ու անրիժ մաքրութեան, նա աւելացրեց Մեծ Պանթէոնի փառուենակ շարքերին չնայարհիկ տիպը -- Մեծ Իդէալիստը:

Քառասուն տարի աշխատեց նա, յամառօրէն, անդադրում, գրիչը՝ ձեռքին, խօսքը՝ շրթունքներին, և երազները՝ անքերի մէջ: «Գրքերի կլանող» եղաւ, բայց վայրկեան անգամ չը կղզիացաւ, չը կտրվեց իրական կեանքի դաժան ցաւերից և թէեւ սիրահար ու վարպետ դասական գրականութեան, չարամարնեց օրուան հրատապ խնդիրները և ոչ էլ ցաւազար մարդկութեան առօրեայ դարձերը: Եւ ոչ միայն չը կղզիացաւ, այլ ճերմակահեր տարիքի մէջ, մարտիկ զինուոր գրվեց սօցիալիստական բանակի և մտաւ կրակոտ, երբեմն

նոյնիսկ յեղափոխական պայքարի մէջ...

Եւ ահա թէ ինչ վե՛հ պարզութեամբ է պատկերացում իր աշխատանքը 1908ի օգոստոսին գրած իր երկտող կտակով, որ գտնուեց նրա թղթերի մէջ.

«Խնդրում եմ կրօնական տաւած քաղում չը կատարել ինձ համար, չէ՛ քէ տյն « պատճառով որ չեմ հաւատում Սիրոյ եւ « Մարդուրեան Սասժուն, այլ որով եւ « եւ ես՝ խորհելով ինձ ինձ բաժանեցի բո « յոր եկեղեցիներէից, եւ կրօնի առաւելա « գոյնը գտայ Սօցիալիզմի մէջ, այնպէս. « ինչպէս ես եմ հասկացել նրան...»

«Եւսնեմ չը տեց՝ ինչ պէ՛տ էր տալ. « յոյս ունիմ որ ամէն ո՛ր ներդրումիս կը լինի « դէպի ինձ...»

—Եւ ո՛վ կարող էր երեւակայել թէ ես պէտք է թաղեմ Քիչեարը, փոխանակ որ նա ինձ թաղէր...:

Պրէսանսէն էր այս խօսքերը արտասանողը, 1912ի փետրուարին, Քիչեարի գերեզմանի առջեւ, յուզուած ու դողդոզազին:

Երկու տարին չանցած, ինքն էլ գնաց:

Գնացին ու պիտի երթան Մարդկութեան Իդէալի մեծ զինուորները, մէկիկ մէկիկ, մուրազազուրկ, կարօտը չառած...:

Իսկ Յաղթանակը, այնքան թանկարժէք, եօթն սարերի ու եօթն ծովերի յետեւն է տակաւին...»

Արդարութեան զինուորի վերջին յօղւածը, «Գերազդոյն միջոց» գրուած մահվանից 48 ժամ առաջ, նուիրած էր Հայաստանին:

տանին : Վերջին թրթուռը նրա սրտի , վերջին հառաչանքը նրա մեծ մտքին՝ ուրեմն Հայ Աշխարհի համար էր , որի տանջանքը երգեց , առանց արևը տեսնելու , ապագան երազեց , առանց «Գերազոյն ժամը» վայելելու :

Սակայն մարդարեւական նրա երազը , փնջած բարձրացող ժողովրդի ասնջանքից ու յոյսերից , իր աներկբայ էրականացումը պիտի ունենայ հակառակ բոլոր անկումներին , ու բայտը դժբաղդութիւնների վրայով , որովհետև ինչպէս բանաստեղծը ասաց , «Վաղ թէ ուշ գարունը պիտի գայ» եւ Արեան Ձորերի մէջ տառապանքի աւերակների վրայ՝ պիտի չողայ արեւը աղատութեան , ու խաղաղ աշխատանքի :

Հայրերը իրանց վերաւոր ուսերի վրայ , ստրկութեան լուծ - կրեցին լացով ու ախով :

Որդիքը , լուծի փոխարէն՝ ամուր ուսերի վրայ Արդարութեան Ձինուորի աւճիւնը սարան Մօնպառնասի դամբարանը , լացով՝ որ հպարտ էր , ախով՝ որ վաղւան յոյսն ունէր իր մէջ . . .

Իսկ Վազը , թուռները ստրուկ պապերի կ'երթան դէպի Շատիյօնի համեստ գերեզմանոցը , անչլթայ ձեռքերին բռնած Երախտագիտութեան պսակը , հիւսած մեր դաշտերի կակաչներից , կարմիր ինչպէս թափւած արիւնը , ու անբիծ շուշաններից սպիտակ՝ որպէս երազած արդարութիւնը , այս մակագրով՝

«Հայաստանի Մեծ Բաշեկամին Ազատ Հայերից»

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆՆԵՐ 24
ԹԻԻ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԳԻՆ 40 ՓԱՐԱ

ՅԱՐԱՆԱԿ ԵՐԵՎԱՆԻ